

ЭРҮҮГИЙН ПРОЦЕССЫН ЭРХ ЗҮЙН ОНОЛ, ПРАКТИКИЙН ТУЛГАМДСАН АСУУДАЛ

ДУНДАД ЗУУНЫ МОНГОЛ УЛС БА МӨРДӨН ШАЛГАХ АЖИЛЛАГААНД
ХАМААРАХ ЭХ СУРВАЛЖИЙН СУДАЛГАА
/Түүхийн философийн зарим ухагдахуун/

*Н.Манлайбаатар
Докторант*

Товч агуулга. Монголчуудын түүхийн эх сурвалжуудаас аливаа гэмт үйлдлийг мөрдөх, шалгах, илрүүлэх хийгээд шийдвэрлэхүйн талаарх үнэ цэнэтэй мэдээ, баримтыг нээн илрүүлэх нь цаашид судлаачдад багагүй учир холбогдолтой тул бид уг илтгэлээр түүхийн тодорхой баримтуудыг философийн эмпиризм, рационализмын агуулгаар баяжуулан дүгнэхийг оролдлоо. Өөрөөр хэлбэл, түүхийн үнэ цэнэтэй эх сурвалжуудад агуулагдаж буй баримтыг дахин авч үзэх замаар шинэчлэх, орчин цагийн үзэл санааны үндэс хэрхэн бүрэлдэн төлөвшсөн болохыг тодотгохыг хичээсэн болно.

Түлхүүр үг. Эрүүгийн процессын эрх зүй, эрүүгийн процессын түүх, мөрдөн шалгах ажиллагаа, мөрдөн байцаалт, мөрдөн мөшгих, мөрдөн нотлох.

Их Монгол улсын төр, эрх зүйн түүхийн хувьд шүүх эрх мэдлийн талаар тун тодорхой зохицуулжээ. Тухайлбал, шүүн таслах дээд эрхийг хаан эдлэх бөгөөд улсын дээд заргач буюу шүүгчийг хаан өөрөө томилж байсан нь эртний монголчуудын тотсон хэв, заншлыг хадгалсан нь илэрхий байдаг.

Чингис хаан Их Монгол улсыг байгуулаад, төр засаг, захиргаа, цэрэг, хууль цааз, газар хамжлага хуваах зэргээр нийгэм, эдийн засгийн иж бүрэн шинэчлэл хийсэн билээ. Их засаг хууль⁵⁷-ийг Их Монгол улс даяар мөрдүүлж, хуулийн заалтыг нарийн чанд хэрэгжүүлэхээр улс орон даяар шударга ёс тогтоох, амар амгалан байдал тогтоох, хууль цаазын шинэтгэлийг хэрэгжүүлсэн нь чухал ач холбогдолтой болсон⁵⁸ гэж үздэг.

⁵⁷ Их засаг хуулийн талаар өрнө, дорнын сурвалжуудад олонтоо тэмдэглэж, зарим нь засаг хуульд ийм заалт байсан хэмээн бичиж тэмдэглэсэн нэлээд буй. Гэвч эдүүгээ хүртэл Их засаг хуулийн эх хараахан олдоогүй байна. Иймээс Их засаг гэж ямар хууль байсан талаар судлаачдын дунд маргаан, мэтгэлцээн өрнөсөөр ирсэн билээ. Судлаачдын байр суурийг нэгтгэн үзвэл, 1-рт: Их засаг нь нийгмийн бүх л харилцааг зохицуулсан нэгдэл хууль, эсвэл хуулиудын эмхэтгэл байсан гэдэг үзэл баримтлал, 2-рт: Их засаг нь төрөөс тогтоосон хууль болон ард түмний дунд дэлгэрсэн билэг сургаал хоёроос бүрдэж байсан гэдэг, 3-рт: Их засаг нь хууль биш, заншлын хэм хэмжээ, зарлиг, билэг сургаал, хорио цээр, захиасын цуглуулга гэсэн нийтлэг байр суурь, үзэл санаа бий. Энэ тухай Ц.Минжин. Их засаг. Түүх, эрх зүйн шинжилгээ. Уб., 2009 он. 77-79 дэх талд үзнэ үү.

⁵⁸ Б.Батсүрэн, П.Дэлгэржаргал, У.Эрдэнэбат нар. Их Монгол улс. Монголын эзэнт гүрний түүх. Тэргүүн боть. Уб., 2019 он. 579 дэх тал. Монголын нууц товчоонд тэмдэглэснээр, Чингис хаан: “Гүр улсын хулгайг гэгсгээж, худлыг мохоож, үхүүлэгдэхүүн ёстныг үхүүл, алагдахуун ёстныг алдуул” хэмээн гүр дээрийн зарга түшив. Улмаар Чингис хаан: Гүр иргэний хувь хувилсныг, зарга заргалсныг, хөх дэвтэрт бичиж, дэвтэрлэж, ургийн ургаа хүртэл Шихихутагийн надад зөтгөж, ёсолж, хөх бичиг цагаан цаасанд дэвтэрлэснийг бүү егүүтгэтүгэй. Егүүтгэхүн аран (хүмүүс) алдалтан болтугай хэмээн зарлиг буулгажээ. МНТ. 203, Баабар. Монгол түүх. Уб., 2020 он. 78 дахь талд “Чингис хаан хойч үедээ Их засаг хуулийн тогтоц үлдээсэн. Их засаг

Хааны айлдвар хууль цаазыг эрхэмлэх явдал байжээ. Зарлигаас дурьдвал: “...Хожим таван зуун жил, мянган он, түмэн оныг хүртэл намайг залгамжлах миний хойч удам төрөн гараад хаан төрийг барихдаа яаж том болох нь хамаагүй, гагцхүү Чингисийн төр ёс (yosun), засаг (yasaq) хуулийг үл өөрчилж, хадгалан баримтлах аваас Мөнх тэнгэр хишгээ хүртээж, тэд маань ашид мөнхөд хотлоороо энх амар, төрлөөрөө түвшин жаргалтай байх болмуй заа” гээд мөн “Үүний хойно миний үр садын дотор олон хаад төрөн гарах болмуй. Тэднийг түших баатар, ноёд хууль цаазыг хатуу сахихгүй болвоос төрийн хэрэг доргиж тасалдаад ирмүй. Тэр цагт Чингис хаанаа хичнээн хүсэвч байхгүй байх юм⁵⁹” гэх зэргээр хууль цаазыг эрхэмлэх, бат сахих талаар зарлигдажээ.

Чингис хааны хувьд Их засаг хуулийг зарлиглан тогтоосон. Түүний ажигч гярхай мөрч, нягтлан шалгагч, хүний хэлснийг газар дээр нь шалгаж үздэг байсан нь хожим “Шихихутуг Хорезмын султан Желаладдинтай тулгарч цохигдон буцаж, их хаанд энэ тухайгаа сонордуулсан бөгөөд хаантан тэдний тулалдсан газарт ирж –Чи яаж байрлаад султан яаж байрласан буй? гэвэл Шихихутуг хариулсанд, Шихихутуг хийгээд Султан хоёрын аргыг шоолж өгүүлсэн нь: Чи байлдах газраа сонгож мэддэггүй юм байна, хоёул хоёулаа алдсан байна⁶⁰” гэсэн байна. Энэ нь хааны бусдад итгэхийн хамт, өгүүснийг бататгах талаар тодорхой ажиллагаа явуулж байсны илрэл гэлтэй. Өөрөөр хэлбэл, өнөөгийн мөрдөн байцаалтын тодорхой ажиллагааны нэг болох мэдүүлгийг газар дээр нь шалгаж буйтай төстэй үйлдэл болжээ. Үүнийг бататгах мөн нэгэн баримт бий. Тайчуудад Тэмүжин баригдаад удалгүй зугатсны дараа мөрдөж, эрсэн /бэдрэх⁶¹/ нь нэгэнт тодорхой байдаг. Түүнчлэн, Тэмүжинийг эрж олохоор нөхөр зуураа “нэгжье⁶²” хэмээгээд Сорхон шарын гэр, тэрэг, исэри /ор/-ийн дор хүртэл нэгжээд эс олж, хар тэргэнд очиж амсарт бүхий унгасыг татлаж үзсэн ба Сорхон шар “Энэ бас ийм халуунаа унгасан дор хэр дуусах⁶³” гэсэн дор нэгжүүл /нэгжигч/ больсон байдаг тухай бид мэдэх билээ. Мөрдөн байцаалтын тактикийн шинжтэй алдаа гарсан түүхийн анхдагч тохиолдол Нууц товчоо, Алтан товчид тэмдэглэгджээ. Мөн найман шаргыг алдаад мөрөөр нь мөшгөсөн тухайг бид анхаарах ёстой. Өөрөөр хэлбэл, нэгдсэн төрт улс бүрэлдээгүй, тархай бутархай овог,

хууль нь Жүвэйни, Рашид ад-Дин нарын зохиолоор дамжин утга санаа нь эдүүгээ хүртэл үлдэж хоцорсон байна” гэжээ.

⁵⁹ Рашидаддин Фазлуллах. Шашдирын чуулган. Дэд боть. Орч. Проф. Хатагин Го.Аким. Уб., 2020 он. 361 дэх талд үзнэ үү. Их хааны хууль цаазын хийгээд цэрэг, иргэн, зохион байгуулалтын шинтэй олон зарлиг энд байгаа юм. Хууль дээдлэх үлзэл санааны хувьд монголчууд нэн эртний улбаатай үзэл санаа бүхий үндэстэн билээ.

⁶⁰ Рашидаддин Фазлуллах. Дурдсан бүтээл. 316-317 дахь талд үзнэ үү.

⁶¹ Алтан товч. Хэвлэлд бэлтгэсэн Ц.Шагдар. Уб., 1957 он. 28 дахь тал. “Бэдрэх” үйл үгээс “бэдрэв” гэж тухайлан хэрэглэсэн нь уг эх сурвалжид үлдсэн бөгөөд – утга нь “эрэх”, “хайх”, “мөшгөх”, “мөрдөх” гэсэн утга илэрхийлж байгаа нь энд илтэд байдаг. Бидний үзэж байгаагаар 12-13 дугаар зууны монголчуудын аман болоод бичгийн хэлэнд мөрдөх гэсэн үеийн оронд хэрэглэж байсан үгийн онцлог байдлыг анхаарч үзэх шаардлагатай.

⁶² Дурьдсан бүтээл. 29 дэх талд ийнхүү бичжээ, Монголын нууц товчоог 365 хоногт. Монголын нууц товчоо сан. Уб., 2015 он. 47 дахь талд “нэгжлэлдье” хэмээлдэж “нэгжлэлдэв” гэж бичжээ, А.Амар. Монголын товч түүх. Уб., 1989 он. 105 дахь талд нэгжив гэжээ, Нийтлүүлэгч Ш.Гаадамба. Монголын нууц товчоо. Зарим үгийн тайлбар толь. УБ., 1990 он. 277 дахь талд “нэгжилдүй-е” /нэгжилдье/ гэж галиглаад “өвөр зуураа нэвт шувт эрье” гэж утгачилсан байна, Э.Авирмэд нар. Монгол хууль. Уб., 1997 он. 10 дахь талд “ялтан баригдагсдыг эрж олохын тулд айлын бараанд нэгжлэг хийж ялтан хүнийг нуусан хэнийг боловч хатуу шийтгэдэг байжээ” гэжээ. Үүнээс үзвэл, хэрэг заргад холбогдох аливаа хүн, эд зүйлийг эрж олохоор нэгжлэг хийх ажиллагаа явагдаж байсны илрэл, мөрдөн байцаалтын тодорхой ажиллагааны нэг хэлбэр түүхэн эх сурвалжид ийнхүү тэмдэглэгдсэн байна.

⁶³ Монголын нууц товчоог 356 хоногт. Монголын нууц товчоо сан. Уб., 2015 он.

аймгаараа амьдарч байгаа нөхцөлд аливаа хэрэг, заргыг тогтоох явдал нь хохирогчийн хүсэл эрмэлзэлд үндэслэж байсан явдал юм.

Чингис хаан айлдсан нь: “Хэрэв миний ургийнхаас хэн нэг нь нэгэнт тогтсон Их засаг /Yasaq/ хуулийг зөрчвөл амаар сургамжилтугай, хэрэв түүнийг дахин зөрчвөл донгодтугай, харин гурав дахиа зөрчвөл алс холын Дөрвөлжин Хулчунд нутаг заатугай. Тийшээ яваад засраагүй бол дөнгөлөөд хар гэрт хорьтугай. Тэндээс гараахдаа төрх төлөв нь засарсан, ухаалаг болсон байвал тэр чинээ сайн хэрэг, чингээгүй байвал түүний ойр, холын бүх төрөлүүд нь хуран цуглаж, зетэлдэн зөвлөлдөж түүнийг яахыг шийдэгтүн⁶⁴” гэсэн нь алтан ургийнханд онцгой эрх дарх, илтгэл хүлээлгэж байсны илрэл юм. Ер нь Алтан ургийнхан Их засгийг зөрчвөл гяндлах, цөлөх⁶⁵ нь хамгийн хүнд шийтгэл байсан нь илэрхий.

ХБНГУ-ын хуульч, эрдэмтэн Х.Шоллер “Чингис хааны үеийн эрх зүй нь үүсэл гарлаараа иргэний эрх зүйт /Civil law/ улсуудын эрх зүйн бүлд багтах бөгөөд өөрөөр хэлбэл, Ромын эрх зүйгээс үүсэлтэй эх газрын буюу Европын эрх зүйн тогтолцоонд хамаарагдана⁶⁶” гэсэн нь үндэстэй бөгөөд хааны тогтоосон айлдвар, зарлиг нь тухай үеийн нийгмийн харилцаан зохицуулж, улмаар Их засаг хууль бүтсэн нь гэдэгтэй эрдэмтэд⁶⁷ санал нэгдэж байна.

Их хааныг бие барсны дараа хаан сууринд Өгэдэй заларч хамгийн түрүүнд айлдсан нь: “Чингис хааны өмнө буулгаж байсан зарлиг хүчин төгөлдөр бөгөөд түүнийг хэрхэвч өөрчлөн хувиргаж үл болмжуй. Бидний хаан ор суух өдрийг хүртэл үйлдэгдсэн гэмт хэрэг, алдаа эндэгдлийг бид өршөөн хэлтрүүлэх боловч үүнээс хойш хуучин, шинэ зарлигийг зөрчсөн үйлдэл хийж зүрхэлсэн хэнийг боловч гэсгэсэн цээрлүүлж, гэмд нь таарсан шийтгэлийг хүлээлгэх болмуй⁶⁸” гэсэн нь монгол төрийн хууль цаазын тогтвортой байдал, дараагийн үедээ ийнхүү уламжлагдан өвлөгдөж байсны улбаа гэлтэй. Ийнхүү үзэх нь үндэстэй бөгөөд бидний авч үзэж буй мөрдөн шалгах /мөрдөн байцаалт/ ажиллагаа ч уламжлан үе улирч өвлөгдсөн утга буйг энд цохон тэмдэглэх нь зүйтэй.

Гэтэл зарим судаалчид, тухайлбал, В.А.Рязановский бүтээлдээ “тухайн үед хэрэг маргааныг шүүн таслаж байсан зарим баримтыг дурьдсан атлаа, мөрдөн шалгах, шүүн таслах ажиллагаа нь дур зоргын шинжтэй байсан гээд, шүүхийн тогтолцоо, шүүхээс мөрдөн шалгах ажиллагааны талаар шийдвэр гаргадаггүй байсан нь шүүхийн байгууллага, мөрдөн байцаалтын тухай ямар нэгэн ойлголт байхгүй, хөгжлийн эхэн үедээ байсныг илтгэнэ⁶⁹” гэсэн илэрхий логик зөрчилтэй дүгнэлт хийсэн нь сонирхол татаж байна. Бидний судалгааны ажлаар хэрэг маргааныг шийдвэрлэх зорилгоор тодорхой шалгах ажиллагаа явуулж байсныг хойшид бататгах болно.

Их Монгол улсын залгамж Юань гүрний хувьд хууль шүүхийн тогтолцооны хувьд бие даасан тогтолцоо байгаагүй ба харин төрийн захиргааны байгууллагын харьяанд шүүхийн үүргийг хэрэгжүүлдэг байгууллага, шүүгчдийн бүхэл бүтэн тогтолцоо бүрэлдэн бий болжээ. Үүний хүрээнд эрдэмтэн, судлаачдын үзэж байгаагаар Юань улсын шүүгч /заргач/ бүгд 96 түшмэл байсан бөгөөд тэдний 42 нь удирдах үүрэгтэй төрийн нэгдүгээр зэрэг дэвийн монгол заргач нар байжээ. Тэдний

⁶⁴ Рашидаддин Фазлуллах. Дурдсан бүтээл. 365 дахь тал.

⁶⁵ И.Дашням. Дурдсан бүтээл. 357 дахь тал.

⁶⁶ Х.Шоллер. Эрх зүйн ангилал ба соёлын тухай. Эрх зүй сэтгүүл. УБ., 2001. 27 дахь тал.

⁶⁷ Ж.Болдбаатар, Д.Лендээжанцан. Монголын төр, эрх зүйн түүхэн уламжлал. УБ., 1995. 20-21 дүгээр тал.

⁶⁸ Рашидаддин Фазлуллах. Дурдсан бүтээл. 379 дэх тал.

⁶⁹ В.А.Рязановский. Монголын эрх зүй түүхэн судалгаа. Харбин /Хятад/ 1931 он. Орчуулсан Г.Мөнхтулга. УБ., 2021 он. 40-41 дүгээр тал.

цалин пүнлүү бусдаас дээгүүр, эрх мэдэл ч илүү өргөн байсан ба уг шүүх нь гэмт хэргийг илрүүлэх, мөрдөн байцаалт явуулж хэрэг үйлдсэнийг нь тогтоох, хэрэгтэнд ял оногдуулах, улмаар ял эдлүүлэх үндсэн үүрэгтэй байсан⁷⁰ гэж үзсэнтэй бид санал нэг байна. Үүнийг бататгах баримтыг Юань улсын судрын зургаадугаар дэвтэрт “Зургаадугаар он (1269 он)-ы хаврын цагаан сарын харагчин үхэр өдөр (Корйө) Гаоли улсын ван Ванжи элч зарж эрх барьсан түшмэл Жин Жяожунь (jin jiao jun)-ийг цаазаар аваачсаныг хэлэхээр ирэхэд цаг улирлыг тооны бичиг ба Сичуань хязгаарт хэмэрлэг хүртээв. Дөрвөн замын байцаан шийтгэх хэлтэс байгуулав. Хоёр сарын шар морин өдөр дөрвөн замын эрхийг баригч байцаан шүүх хэлтэс байгуулаад зарлиг олон замд ухуулав⁷¹” гэж тэмдэглэгджээ. Мөн Юань гүрний үед Давааны арын орон⁷² хэмээх нутаг дэвсгэрт Их засаг хууль үйлчилж байсан⁷³ гэж үзсэнтэй санал нэг байна.

Их засаг хууль хийгээд хэрэг зарга шийдэж, мөрдөн байцааж байсан талаар гэрч баримт татах нь. Тухайлбал,

Хүлэгү хааны хөвүүн Аргун хаан:

Ил хаант улсын хаан Аргуны биеийн байдал муудаж /1290-1291 он/ түүний эмчилгээ удал үргэлжилжээ. Нэгэн өдөр түүний багш орж ирэн, гурван хундага дарсыг Аргунд өгчүхүй. Тэр нь түүний биед ороход өвчин дахиж, бүүр архагшиж ирэвэй. Гэтэл бөө нар хонины далаар мэргэлээд өвчнийг хараал жатгаас үүссэн байна гэхүйд хардлага Тогачаг /Тугчаг гэсэн буй/ хатан дээр бууж, түүнийг эрүүдэн, тамлан байцааж байгаад олон эмэгтэйн хамт голд живүүлсэн ажгуу. Энэ явдал 690 оны мухаррам сарын 16-нд (1291 оны нэгдүгээр сарын 19) болжухуй⁷⁴ гэжээ.

Хэрэг хүлээлгэхээр ийнхүү эрүүдэн шүүж, тамлаж байцаасан гэрч баримт нь мөрдөн байцаалт, шүүн таслах ажиллагаа бөөгийн нөлөөнд автаж, баримтлаж байсныг илтгэж байна. Түүнчлэн, Ил хаант улсын хаадын ихэнх нь мэргэ, төлгө хийлгэх, өөрсдөө ч мөн мэргэлдэг байсан⁷⁵ бөгөөд энэ нь гэмт үйлдлийг нотлох, шүүн шийдвэрлэхэд огт нөлөөгүй байсан гэж үзэх нь үндэслэлгүй⁷⁶ билээ.

⁷⁰ И.Дашням. Монголын Юань гүрний төр эрх зүйн түүх. (1260-1368) Уб., 2017 он. 112-113 дах тал. Юань гүрэнд хүний амь нас хохирсон тохиолдолд түүний шалтнааныг тогтоох зорилготой 1304 онд баталсан “Хүүрийг шалгах хуулийн ёс” хэмээх хууль байсан бөгөөд цогцосыг шалгах 70 гаруй оношлогоог заасан байдаг тухай мөн тэнд үзнэ үү.

⁷¹ Монгол Улсын Боловсролын их сургууль, Нийгэм, хүмүүнлэгийн ухааны сургуулийн Түүхийн тэнхим. Юань улсын судар. Хураангуй дээд, доод дэвтэр, 1-15 дугаар дэвтэр. Уб., 2021 он. 164 дэх тал.

⁷² И.Дашням. Монгол Улсын төр, эрх зүйн түүх. Дэд боть. (Дэлхийн дорно, өрнө дахинд байгуулагдсан монголын хаант улсуудын төр, эрх зүйн түүх) Уб., 2011 он. 179 дэх тал. Юань гүрний үед Их Монгол улсын цөм болсон монгол газар нутаг тус Давааны арын хэмээх нэгэн муж болжээ гэж бичсэн байна.

⁷³ И.Дашням. Монгол Улсын төр, эрх зүйн түүх. Дэд боть. (Дэлхийн дорно, өрнө дахинд байгуулагдсан монголын хаант улсуудын төр, эрх зүйн түүх) Уб., 2011 он. 183 дахь тал.

⁷⁴ Рашидаддин Фазлуллах. Шашдирын чуулган. Гутгаар боть. Орч. Проф. Хатагин Го.Аким. Уб., 2020 он. 700-701 дэх тал, Д.Анхбаяр. Ил хаант улс. Монголын эзэнт гүрний түүх. Тавдугаар боть. Уб., 2019 он. 259 дэх тал.

⁷⁵ Тухайлбал, Хүлэгү хаан, Хасан хаан нар дайн байлдаанд явах, бусад зүйлсийн талаар урьдчилан мэдэх зорилгоор мэргэ тавиулах, өөрсдөө мэргэлж байсан байна. Д.Анхбаяр. Ил хаант улс. Монголын эзэнт гүрний түүх. Тавдугаар боть. Уб., 2019 он. 259 дэх талд үзнэ үү. Мөн өнөө үед ч мэргэ хийх, түүний ёс уламжлал монголчуудад өвлөгдөн ирсэн бөгөөд энэ тухай Монголын Үндэсний телевизийн эфирээр 2021 оны 07 дугаар сарын 09-нд 08:00-08:30 цагт нэвтрүүлсэн “Нүүдэлчдийн өв соёл: Дал” нэвтрүүлгээс үзнэ үү. Доктор (Ph.D) С.Бадрал “Хонь гаргахад түүний бүхий л эд эрхтэн мэргэ буулгах, түүний үр дүн нь үндсэндээ амьдралд батлагдах нь надад түгээмэл үзэгдсэн билээ”, мөн “Рубрук Монголын эзэнт гүрэнд ирэхэд

Дээрх хэргийн дараахан 690 оны мухаррам сарын 24-нд (1291 оны нэгдүгээр сарын 27) Аргун хаан Кура голыг гатлан, Арран дах Багча орддоо буужээ. Түүний бие улам муудаж, хүний гарт оров. Харин хатан Тогачаг алсан хэргийн талаар Султан Идээчийг шүүх ажиллагаа, мөрдөн шалгах ажиллагаатай хамт явагдаж мэдүүлэг авч, зөрүүтэй байсан мэдүүлгийг шалгаж, улмаар хатанг алсан хэсэг ноёдыг бүгдийг нь цаазаар авсан⁷⁷ билээ. Уг хэргийн гэрч баримтыг шалгасан нь өнөөгийн мөрдөн байцаалтын ажиллагааны тактик, арга зүйн шинжтэй өгүүлэмж илэрч байгаа нь бидний анхаарлыг татаж байна. Уг хэргийн дараа лал, хобрай нарын гэрийг нэгжин тэмээ туйлсан мэт урвуулж, булсан эрдэнэс хайн гэрийн шалыг хүртэл ухаж үзсэн⁷⁸ байна. Өөрөөр хэлбэл, аливаа гэмт хэргийг нотлохын тулд баримт цуглуулах зорилгоор мөрдөн байцаалтыг явуулахдаа мэдүүлэг авах, мэдүүлгийг шалгах, нүүрэлдүүлэх, нэгжих, үзлэг хийх зэрэг тодорхой мөрдөн шалгах ажиллагаа явуулж байжээ.

Монгол, түрэг аймгийн тэргүүнүүд, дээд албан тушаалтнууд, түмт, мянгат, аравтын захирагч хийгээд нүүдэлчин ардуудын тухай юм уу хүмүүс хоорондын маргааныг Их засаг хуулийн дагуу шийдвэрлэх үйл явцыг *яреу* буюу *заргалан шүүх* хэмээнэ. Заргалан шүүх ажиллагаа нь хэн нэгний зараг мэдүүлэх, шалгалтын явцад алдаа эндэгдэл илэрснээс үүдэн тухайн хэргийн талаар сэжиг таамаг, баримт нотолгоо бүхий этгээд мэдээлэл өгснөөр хэрэг үүснэ⁷⁹ гэж түүхч Д.Анхбаяр хууль зүйн үндэслэлтэй дүгнэлт хийсэн байна.

Түүнчлэн Ил хаант улсад хэрэг зарга шийдвэрлэх ажиллагаа нь мэтгэлцэх зарчмын үндсэн дээр явагддаг байсан баримт байгаа нь шүүхийн өмнөх шатны мөрдөн шалгах ажиллагааны баримтанд тулгуурлан явагдаж байсан гэж үзэж болхоор байна.

Авага хааны хөвүүн Гайхату⁸⁰ хаан:

Булха⁸¹ болсон ноёдыг барьж гэсгээсэн инү: Ёспол, найр өндөрлөхөд шабан сарын шинэдээр (1291 оны наймдугаар сарын эх) ноёдыг баривчлан шүүж эхэлбэй. Гайхатугийн хувьд гэвэл тэрбээр ах Аргун хааны үхсэн, ноёд, шадар сайд нарыг алсан шалтгааны тодруулахыг хүсэж байлаа. Эхэн үед Гайхатуг шүүх хурал дээр биеэр суувай⁸² гэжээ.

Хэдийгээр Гайтаху хаан өөрийн ах Аргуны үхэлийг тодруулахаар шүүх хэлэлцэж байгаа хэдий ч нэлээд олон гэрч, хэрэгт сэжиглэгдэж буй ноёдоос мэдүүлэг авах, хэрэг хүлээхийг нь анхаарч, ял оногдуулахдаа хөнгөрүүлэх, хүндрүүлэх

хонины шатаансан дал барьсан нэгэнтэй таарсан” гэх баримт буй. Тийм ч учраас бид сэдэвтэй хамаарах мэргэ, төлгө буулгаж байсан болохыг бататгаж байна.

⁷⁶ Эдүүгээ илрээгүй хэргийн талаар зөнчдийн тулаанаар, мөн зарим тохиолдолд хэрэг нь илрэх, алдсан гэсэн зүйлээ олох, эрж хайвал олдох эсэхийг мэргэлүүлдэг нь түгээмэл буй.

⁷⁷ Рашидаддин Фазлуллах. Дурдсан бүтээл. Гутгаар боть. 701-702 дахь тал.

⁷⁸ Рашидаддин Фазлуллах. Дурдсан бүтээл. Гутгаар боть. 702 дахь тал.

⁷⁹ Д.Анхбаяр. Ил хаант улс. Монголын эзэнт гүрний түүх. Тавдугаар боть. Уб., 2019 он. 177 дахь тал.

⁸⁰ Б.Чадраа. Монголын үндэсний нэвтэрхий толь. Уб., 2009 он. 348 дахь тал. Гайхату /Гехату/ Иран дахь Монголын Ил хаант улсын 5 дахь хаан. Тэрээр авилга авч, түүнийх нь хэмжээгээр перс ноёдыг төрийн чухал албанд томилох зэрэг зүй бус алхмууд хийсний гайгаар амьдаараа булуулжээ. Энэ нь төрийн тэргүүний үйлдсэн хэрэгт цаазын ял оногдуулсан нийт ард түмний хүсэл эрмэлзлийн үр дүн байсан ажээ.

⁸¹ Дайн самуун, дайсан гэсэн утгачилжээ. Проф. Го.Аким.

⁸² Рашидаддин Фазлуллах. Дурьдсан бүтээл. Гутгаар боть. 706-707 дахь тал. Энд шүүх хуралдааны үеэр шүүхийн мөрдөн шалгах ажиллагаа явагдаж буй нь илэрхий байдаг. Тухайлбал, хаан Гайхатуг Ноёдыг ахлаж байсан Шигтүр ноёноос мэдүүлэг авч, улмаар мэдүүлгийн зөрүүтэй байдлыг нүүрэлдүүлэх замаар гаргаж, хэрэг хүлээлгэж байжээ.

байдлыг харгалзсан байна. Мөрдөн шалгах ажиллагааг /мөрдөн байцаалт/ шүүх хуралдааны хамт явуулж буй нь процессын бас нэгэн онцлог ажээ.

Аргун хааны хөвүүн Хасан хаан:

Сирээс буцаж ирсэн ноёд, цэргийг шүүсэн инү: Дулахада сарын 12-ноо (1303 оны зургаадугаар сарын 28) хаан туг Ужанд залагдсны маргааш нь шүүх хуралдаан эхэлбэй. (Тэднийг) их л нарийн байцаан шалгасан боловч байцаасан тэмдэглэлийг танилцуулбал хаантан хэд хэдэн зүйлийг онцолж, шүүх ажиллагааг бүр шинээр эхлүүлж, тэдгээр зүйлсийг тодруулан, дулхижжа сарын нэгнээ (долдугаар сарын 17) шүүх ажиллагааг дуусгаж, _____⁸³, Дарханы хөвүүн Агутай Дархан, Мангут аймгийн Тогтоон Төмөр нарыг цаазалбай. Тэр бүхнийг Их засаг хуулийн дагуу гүйцэтгэсэн болмуй⁸⁴ хэмээн тэмдэглэсэн байх нь бидний анхаарлыг татлаа.

Эндээс хэд хэдэн зүйл тухайн үед цэгцлэгдсэн, тодорхой үе шаттай байсан нь илэрхий байна. Үүнд: 1. Шүүх хуралдаан явагдахтай холбоотой бэлтгэл хангах, 2. Шүүх хуралдаан явагдахаас өмнө хэргийн талаар тодруулж байцаан шалгадаг байсан /мөрдөн байцаалт/, 3. Шүүхээр хэлэлцүүлэн шийдвэрлэх, шүүхийн өмнөх шатанд гүйцэт нотлогдоогүй үйл баримтыг шүүхээр тогтоох тодорхой ажиллагааг явуулж байсан, 4. Шүүн таслах ажиллагаа нь хэргийн ээдрээтэй байдлаас шалтгаалж нэлээд хэдэн өдрөөр хэлэлцдэг байсан /хугацаа тоолох, хууль зүйн талын нарийн зүйл өдгөө хүртэл мэдэгдээгүй байна/, 5. Оногдуулсан ялыг гүйцэтгэх гэсэн үе шатууд тодорхой байна.

Ил хаант улсын Хасан хааны зарим зарлиг нь шүүх эрх мэдлийг бэхжүүлэх, хэрэг, зарга шийдвэрлэх талаар онцгой анхаарч байсан. Тухайлбал, “Басхаг, малиг нар, бидний өмнөөс мунжид эрхийг барьж байгаа хүмүүс мэдтүгэй. Мэдүүлэх ину, ямар ч хэрэг, тохиол таарлаа гэсэн, цаазын заалтанд холбогдолтой бол ямар ч ажил тулгарлаа гэсэн тэр муж хийгээд түүний харьяа газарт шүүн таслах албанаа бидний томилсон хүнд мэдэгдэж, түүгээр эцэслэн шийдвэрлүүлж байгтун..., ...Чингис хааны Их засаг хуулиар шүүгч, эрдэмтэн, Алийн удмынхан⁸⁵ алба гувчуураас чөлөөлөгдөж байсны тул бид ч бас тэднийг чөлөөлмүй..., ...хэрэг заргыг шийдвэрлэхэд нотлох баримттай шийдвэрлэх⁸⁶...” гэх зэргээр зарлиг гаргажээ. Энэ нь шүүхийн өмнөх шатанд нотлох баримт бүрдүүлэх, тодорхой төрлийн мөрдөн шалгах ажиллагааг явуулж, эргэлзээгүйгээр хэргийг шийдвэрлэх тухай асуудлыг мөн анхаарч байжээ.

Аливаа хэрэг заргыг шийдвэрлэхэд аль болох Их засаг хуулийн дагуу үнэн шударга ёсыг баримтлах бөгөөд Шихихутуг “айж цочин хэрэг хүлээх хэрэггүй”, “айлгүй үнэн ээ хэл⁸⁷” хэмээх алдарт эшлэл нь Монголын эзэнт гүрний хэмжээнд

⁸³ Рашидаддин Фазлуллах. Дурдсан бүтээл. “Чинг” үгүй бол “Жибик” гэсэн нэр байсан байж магадгүй. – Такстон. 794 дэх тал.

⁸⁴ Рашидаддин Фазлуллах. Дурдсан бүтээл. Мөн тэнд. Уг хэргийг шийдвэрлэсэн хаан нь Иран дахь Монголын Ил хаант улсын Хүлэгүгийн удмын хаан Газан /Хасан гэж бас бичнэ/ билээ. 100 гаруй жил Иранд оршин тогтносон Монголын Ил хаант улсын хамгийн алдартай хаан бөгөөд Их засаг хуулийг ягштал баримтлагч, улсын шүүх эрх мэдлийг хэрэгжүүлэгч дээд хүн.

⁸⁵ Шашны зүтгэлтнүүд, тэднийг татвараас чөлөөлж байсныг тэмдэглэсэн гэжээ. Го.Аким.

⁸⁶ Рашидаддин Фазлуллах. Дурдсан бүтээл.834-835 дахь тал. Хасан /Газан/ хаан шүүх эрх мэдлийг хэрэгжүүлэгч шүүгчдэд зориулж онцгой зарлиг гаргасан нь хрэд хэдэн шалтгаантайг үзнэ үү.

⁸⁷ Монголын хууль тогтоомжийн түүхэн эмхэтгэл. Нэгдүгээр боть. (1206-1910 он). Хууль зүйн үндэсний хүрээлэн, Шинжлэх ухааны академийн философи, социологи, эрх зүйн хүрээлэн, Монгол Улсын Их сургуулийн Хууль зүйн сургуулийн “Монголын төр, эрх зүйн түүхийн судалгааны төв”, “Харьцуулсан эрх зүй, олон улсын эрх зүйн судалгааны төвийн хамтран хэрэгжүүлсэн төсөл. Төслийн удирдагч Ж.Амарсанаа. УБ., 2010 он. 35 дахь тал.

заргач нарын баримталдаг гол зарчим байсан⁸⁸ нь эрх зүйн соёлын хувьд бид мөрдөн шалгах ажиллагаанд болон шүүн таслах ажиллагаанд хүний эрхийг хамгаалах, хууль ёсны байх зарчмыг хэрэгжүүлэх анхдагч алхамыг дэлхий дахинд түгээжээ. Энэ нь Шихихутуг хуулийг дээдлэн, шадарга, энэрэнгүй зарчим баримталж, шүүн таслах үйл ажиллагаандаа өөрийн гэсэн арга маяг, дэг сургуулийн бий болгож, уг дэг сургуулиар Монгол болон харьяат бүх орны заргач нар ажиллаж байжээ⁸⁹ гэсэнтэй санал нэг байна.

Зүчийн улс⁹⁰, Цагаадайн улс⁹¹-ын хууль цаазын хувьд мөн их засаг хуулийг хэлбэрэлтгүй сахих, хууль зөрчигдсөдтэй хариуцлага тооцох нь өөр хоорондоо төстэй байсан тухай төр, хууль цаазын түүхийн эрдэмтэн, судлаачдын бүтээлд тэмдэглэгдсэн байна. Энэ тухай, их засаг хуульд заасны дагуу сэжигтнийг байцаах, шийтгэл оноох үүргийг яргуч буюу заргач нар гүйцэтгэнэ. Яргуч нар нь ихэвчлэн сурвалжит монгол ноёдоос бүрдэх бөгөөд төрийн чухал албыг гүйцэтгүүлдэг байв⁹². Мөн хуулийн дагуу мөрдөн шалгах, шийтгэх үйл явцыг яргу хийх буюу заргалах хэмээн нэрлэх бөгөөд төрийн өндөр албан тушаалтнуудыг Их засаг хуулиар шүүн шийтгэх боловч мусульман иргэд Их засагт хориглосон зүйлийг зөрчвөөс мөн л Их засаг хуулийн дагуу шүүдэг байв⁹³ гэж тэмдэглсэн байна.

Дүгнэлт

Монголчуудын эрх зүйн түүхэнд оруулсан нэгэн том хувь нэмэр бол Их засаг хуулийг хэрэглэх явцдаа шариатын ёсыг нэвтрүүлэх замаар эрх зүйн холимог тогтолцоог хэрэглэж⁹⁴ байсанд оршино. Өөрөөр хэлбэл, шашны эрх зүйн буюу тэр дундаа шариатын “маханд мах, ясанд яс” хэмээх хохирол нөхөн төлүүлэх зарчим нь Их засаг хуулийн холбогдох зүйлтэй холимог хэлбэрээр хэрэглэгдэж байсныг гүнзгийрүүлэн судлах шаардлагатай. Бидний үзэж байгаагаар хохирол тогтоох, тогтоосон хохирлын хэр хэмжээнд тохирсон шийтгэл хүлээлгэх үндэслэгээ нь тухайн хэргийн хор уршиг, хохирлын хэр хэмжээнээс шалтгаалж байсныг бататгаж, учруулсан хор уршиг, хохирлын хэмжээг тогтоох талаар тодорхой мөрдөн шалгах ажиллагаа явуулж нотлож байсан болохыг илэрхийлж байна.

Мөрдөн байцаалт /мөрдөн шалгах ажиллагаа/ хэмээх үгийг эрх зүйн бус эрдэмтэн судлаачид хэрэглэж буй нь бидний хувьд дэмжиж байна. Өөрөөр хэлбэл, эрх зүйн хэллэгт суралцаагүй нь амьдралд нийтлэг хэрэглэгддэг уг хууль зүйн томъёололыг хэрэглэх үндэс болжээ. Нэгэнт тогтсон хэллэг хэрэглэгдсэн нь мөрдөн байцаалтын агуулга, үзэл санааг анхаарч, цаашид хэрхэн мөрдөн мөшгөх томъёололтой харгуулан судлах, үзэл санааны хувьд шинээр авч үзэхийг түүхэн сурвалжуудаар няталбал зохино гэсэн бидний санаа буй билээ.

⁸⁸ Рашид-Ад-Дин. Судрын чуулга. I боть. I дэвтэр. (орчуулсан Ц.Сүрэнхорлоо). Уб., 1994 он. 61 дэх тал, Ж.Болдбаатар, Д.Лүндээжанцан нар. Дурьдсан бүтээл. 63 дахь тал, Д.Анхбаяр. Ил хаант улс. Монголын эзэнт гүрний түүх. Тавдугаар боть. Уб., 2019 он. 174-180 дахь талд үзнэ үү.

⁸⁹ Ж.Болдбаатар, Д.Лүндээжанцан нар. Дурьдсан бүтээл. Мөн тэнд.

⁹⁰ Ж.Гэрэлбадрах, Б.Чинзориг, Д.Өлзийбаатар нар. Зүчийн улс. Монголын эзэнт гүрний түүх. Гутгаар боть. Уб., 2019 он. 196-206 дахь талд үзнэ үү.

⁹¹ Д.Анхбаяр, Р.Мөнхтулга нар. Цагаадайн улс. Монголын эзэнт гүрний түүх. Дөтгөөр боть. Уб., 2019 он. 121-133 дахь талд үзнэ үү.

⁹² Д.Анхбаяр, Р.Мөнхтулга нар. Дурьдсан бүтээл. 122 дахь тал.

⁹³ Плано Карпини. Монголчуудын түүх. Орчуулсан Л.Нямаа. Уб., 2006 он. 21, 45 дахь талд үзнэ үү, Д.Анхбаяр, Р.Мөнхтулга нар. Дурьдсан бүтээл. 123 дахь тал.

⁹⁴ Д.Анхбаяр, Р.Мөнхтулга нар. Дурьдсан бүтээл. 127 дахь тал. Ибн Баттутагийн тэмдэглэснээр, эмируудээс нэг нь сүү зарж байсан эмэгтэйгээс сүүг нь булааж уусан хэргийн талаар гомдол ирснийг хэрхэн шийдсэн болохыг үзнэ үү.

Монголын төр, эрх зүйн хийгээд түүхийн бүтээлүүдээс үзвэл эртний болон дундад үеийн эрх зүйн эх сурвалжид аливаа хэрэг, заргыг мөрдөх, шийтгэх, ял эдлүүлэх ажиллагаа хэрэгжиж байсан нь илэрхий байна.